

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך טו

עורכים:
יובל גדות
יחיאל זלינגר
אורית פלג־ברקת
יפתח שלו

ירושלים תשפ"ג

תוכן עניינים

7	בפתח הקובץ
13	חפירות במרחב ירושלים בשנת 2021 יחיאל זלינגר
פולחן בירושלים וסביבותיה	
7*	ארכיאולוגיה היסטורית של צליינות מימי הביניים: לתארך את "קיר הצלבים" בקפלת הלנה, כנסיית הקבר עמית ראם, משה קן, דורון אלטרץ ויאנה צ'חנוביץ
47*	המקורות ההיסטוריים לזיהוי כנסייה ביזנטית והוספיטל צלבני שהתגלו בחפירות החדשות בגת שמנים יוג'ין אלייטה ודוד יגר
71*	לשרוד שלושה מחזורי הרס: קברי המלכים הצלבניים בכנסיית הקבר עמית ראם, אסטל אינגראנד-וראן ואיליה ברקוביץ
35	דמות האל או דמות השליט? תבליט אבן מתקופת הברזל 2'א מהמקדש בתל מוצא שועה קיסילביץ, עידו קוך, אמוץ עגנון, נופר גדולטר ועודד ליפשיץ
49	כתובות וסמלים הרלדיים בחדר הסעודה האחרונה בהר ציון: עדות חומרית לצליינות מוצרית בירושלים הממלוכית מיכאל טשרנין, שי הלוי, סמוול גריגוריאן וארסן הרוטיאניאן
פאר ומותרות בירושלים וסביבותיה	
89	"וַיַּעַשׂ לוֹ לְשִׁכָּה גְדוֹלָה" (נחמיה יג:5): העילית בירושלים בשלהי תקופת הברזל על פי הממצא ממבנה 100 במורדות המערביים של גבעת עיר דוד יפתח שלו, רלי אבישר, ליאורה פרויד, עידו קוך, אפרת בוצר, ניצן שלום ויובל גדות
107	חפירת הצלה בשרפאת: שרידים של אחוזה חשמונאית? יעקב ביליג, אורית פלג-ברקת, תהילה ליברמן ויעל גורין-רוזן
105*	השולחן ערוך: בין חיקוי הריהוט הרומי של המלך הורדוס לשולחנות הביטומן של עשירי ירושלים בעיר התחתונה פרנקי שניידר, מורן חלבי ונחשון זנטון
153	ארון קבורה מעופרת מחפירות מוצא: מחקר השוואתי וניתוח איזוטופי של העופרת עדי זיו-אסודרי, אריולה יקואל, עוזי עד, אופיר תירוש, יגאל אראל ונעמה יהלום-מאק

דרום הר הבית והעופל

177	הברזל זא' המאחר בירושלים - מבט מהעופל אריאל וינדרבוים
127*	בין פומפיי לירושלים: מדרגות הקשת הגדולה (קשת רובינסון) וויאנה ר. מוסקוביץ
193	הערכה מחודשת לגבי שימושן של שתי אבני המיל הפלביות שנמצאו בדרומה של ירושלים אבנר אקר
199	ההיכל ואבירי ההיכל: הערות ארכיאולוגיות בנוגע לדרומו של הר הבית בתקופה הצלבנית דרור ציטרון, יובל ברוך וורדית שוטן־הלל

ירושלים בתי מרחץ סביב לה

223	חדרי חמים (קלדריה) בעלי מערכות חימום (היפוקאוסט) בבתי האמידים בעיר העליונה בירושלים הלל גבע
161*	בתי המרחץ בשועפט והופעת תרבות הרחצה הציבורית ביהודה ארלטה קובלבסקה ורחל בר־נתן
235	חמאם אל־עמוד: גילוי מחדש של בית מרחץ עות'מאני בירושלים דוד יגר ותאופיק דעאדלה

מאלכסנדר מוקדון ועד אלכסנדר ינאי

259	עדויות ארכיאולוגיות למצור של אנטיוכוס השביעי סידטס על ירושלים דונלד צבי אריאל
273	'כי מציון תצא טְהָרָה' ראשית עידן הטהרה לאור גילויים של כלי קירטון ייחודיים מתקופת החשמונאים בירושלים איילה זילברשטיין
287	חורבת עורבה: אתר מבוצר מן התקופה ההלניסטית בעמק האלה עוזי ליבנר, גדעון גולדנברג, נעה גולדברג ויואב פרחי
321	המרחב הכפרי של ירושלים וסביבותיה בתקופה החשמונאית יוסף שפייזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר

בפתח הקובץ

מזה למעלה משלושת אלפים שנה שירושלים מהווה מרכז פולחני־דתי. קדושתה של העיר משתקפת גם בגיאוגרפיה: תכנית העיר, המאפשרת תנועה ערה של צליינים, ובה מבני פולחן, התופסים מקום מרכזי. מציאות זו מאתגרת במיוחד את המחקר הארכיאולוגי, שכן הארכיאולוגים רגילים לחשוף מבעד לשכבות העפר והזמן מבנים ומקומות שנשכחו והפכו לחורבות, ואילו בירושלים מבני הפולחן הוסיפו לפעול במשך מאות, ולפעמים גם אלפי שנים, כך שהעבר, ההווה והעתיד מעורבים זה בזה. בשנת 2019 התקיימה במוזיאון תל־אביב תערוכה בשם "סטטוס־קו" והוצגו בה מבני פולחן מרכזיים, בעיקר בירושלים, ובהם "מגוון אסטרטגיות מרחביות ופרוגרמטיות שבאמצעותן זהויות שונות חולקות מקום" ([/https://www.tamuseum.org.il/he/exhibition/in-statu-quo-structures-of-negotiation/](https://www.tamuseum.org.il/he/exhibition/in-statu-quo-structures-of-negotiation/)); התערוכה הוצגה במסגרת הכנס 'חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה' באותה שנה. ברוח זו, אפשר לקבוע שלרבים מהאתרים בעיר תפקיד כפול: מצד אחד הם משמשים אתרי פולחן פעילים, אך מצד אחר, אלו הם אתרי מורשת לאומיים ובין־לאומיים, הפותחים צוהר לעברה המרתק של העיר. המחקר הארכיאולוגי של מבנים אלה מתקיים בד בבד עם פעילות דתית ערה ותוססת, ולצד צליינות מתמשכת, תוך שמירה על סטטוס־קוו עדין בזכות שיתופי פעולה והדדיות.

כנס 'חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה' מהווה במה חשובה למחקרים המתמקדים באתרי המורשת בעיר, המקודשים לשלוש הדתות המונותאיסטיות. בכנס הי"ד, שנערך לפני שנה (תשפ"ב–2021), הוצגו פעולות השימור והתיעוד המורכבות שהובילה רשות העתיקות בכותל המערבי. התיעוד שליווה את פעולות השימור העלה תובנות חדשות אודות אבני הבנייה ושיטות הבנייה של הכותל. בכנס 'חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה', המתקיים זו הפעם החמש־עשרה (2019–20 באוקטובר 2022; כ"ד–כ"ה תשרי, תשפ"ג), מוצגת הפעילות המשותפת של רשות העתיקות עם מוסדות בין־לאומיים, התורמים את חלקם לחקר המקומות הקדושים בכנסיית הקבר ולשימורם. פרופ' אנטוניה מורופולו, מהאוניברסיטה הטכנולוגית של אתונה, תציג את המיזם "שיקום אמוני" ("Faithful Rehabilitation"), שאותו היא מנהלת במוקד הקדוש ביותר לדת הנוצרית: מקום הקבר של ישו. בקובץ זה כינסנו כמה מחקרים המציגים תגליות הקשורות בפעילות הפולחן והעלייה לרגל בכנסיית הקבר ובאתרים מרכזיים אחרים לנצרות בעיר. עמית ראם ומשה קן מציגים את הביטויים הישירים והטבעיים ביותר לנוכחותם של צליינים – גרפיטי של צלבים על קירות הכנסייה. אסטל אינגראנד־וראן ושותפיה דנים באפשרות, שקברי המלכים הצלבנים נמצאים בשטח כנסיית הקבר. לבסוף, האב יוג'נין אליטה, מהמכון הפרנציסקני לחקר המקרא, ודוד יגר, מרשות העתיקות, מציגים מחקר משותף של מבנה צליינות צלבני וכנסייה ביזנטית, שהתגלו בשטח כנסיית גת שמנים שלמרגלות הר הזיתים. מחקרים אלה, פרי שיתופי הפעולה של רשות העתיקות עם מוסדות מחקר אחרים הפועלים בעיר, מדגימים את המורכבות של הפעילות הארכיאולוגית בירושלים במרחב שבו מתקיימת פעילות פולחנית וצליינית אינטנסיבית.

מתחם הר הבית ומבני הפולחן שהתקיימו בו בעבר ובהווה מהווים אתגר למחקר בשל הקושי הברור לקיים במקום פעילות ארכיאולוגית. למרבה המזל, ניתן לעיתים קרובות ללמוד על תולדות המתחם

ועל הפעילות הפולחנית שהתקיימה בו בזכות תגליות הנחשפות במקומות אחרים, למשל בתל מוצא. בכנס יוצגו תוצאות החפירה במקדש בתל מוצא, המתוארך לחלקה הקדום של תקופת הברזל 2 (המאה ה' לפסה"נ), ובו תגליות מפתיעות הקשורות בפולחן. מקדש זה מלמד על אופיים של אתרי הפולחן כ־150 שנה לפחות לאחר התפוררות הסדר ה'כנעני' של תקופת הברונזה. בתקופה זו התהוו סדרי עולם חדשים בירושלים ובשומרון. שועה קיסילביץ' ושותפיה מציגים תבליט אבן, שעליו השתמרו רגליה של דמות עומדת – כנראה ייצוג של הדמות שלה הוקדש מבנה הפולחן הקדום באתר. התבליט שולב במכוון בקירות המקדש המאוחר, הבנוי ישירות מעל המקדש הקדום, ומבטא בכך את העברת הקדושה ממבנה למבנה. האם ייתכן שהמקדש מאותו פרק זמן בהר הבית היה דומה למבנה שהתגלה במוצא?

ליזה לוריא, אוצרת לאמנות וארכיאולוגיה אסלאמית במוזיאון ישראל, אצרה תערוכה המוקדשת אף היא לשאלות הנוגעות להתהוותו של פולחן. בתערוכה הוצגו פריטים רבים המלמדים על פולחן בחברות נידות, שאינן קשורות למקום פולחן מקובע. על פי קטעים מן הטקסט המקראי, ויש הטוענים שגם על פי עדויות ארכיאולוגיות, ראשיתה של הדת ה'ישראלית' בתקופת הברזל דומה למקובל בדתות בחברות נוודיות, שעה שהבנייה על הר הבית יצרה לראשונה מקום קבע מקודש. מחקרם המשותף של מיכאל טשרנין ושי הלוי מציג את אחד הביטויים העממיים ביותר של רגש מצדם של הצליינים שעלו לרגל: כתובות גרפיטי שהתגלו באולם הסעודה האחרונה בהר ציון, צמוד לקבר דוד. במאמרם חוזרים החוקרים לשאלות הבסיסיות שהוצגו במושב הפתיחה ועוסקים בדרך שבה מקום פולחן פעיל בהווה יכול לשמש באמצעות שיטות תיעוד מיוחדות צוהר ללימוד העבר.

הר הבית עומד במרכזו של מושב נוסף, המוקדש למחקרים עדכניים בחלקו הדרומי של ההר והאוכף הטופוגרפי שמדרום לו, העופל. באזור זה ניהלה בעשורים האחרונים אילת מזר מיזם חפירות נרחב, שהמשיך את מפעלו של סבה, בנימין מזר. אילת, למרבה הצער, הלכה לעולמה בטרם עת בשנה שעברה, אך מפעל פרסום החפירות נמשך במלוא עוזו והמחקרים היוצאים ממנו מעלים תובנות חשובות. כבר בחפירות של ב' מזר התברר שאזור העופל שימש לבנייה ציבורית נרחבת בחלקה המאוחר של תקופת הברזל (המאות הח'–הז' לפסה"נ), אך מפעלי הבנייה במרחב זה בשלביה המוקדמים של תקופת הברזל לא היו ידועים. אריאל וינדרבוים מציג במחקרו את שלל העדויות העולות מחפירותיה של א' מזר לבנייה ציבורית במרחב זה כבר בתקופת הברזל 2א' הקדומה (ראשית המאה ה' לפסה"נ). לדעתו, בנייה קדומה זו יצאה משימוש בשלב מוקדם. בחלקה המאוחר של תקופת הברזל 2א' (חלקה המאוחר של המאה ה' לפסה"נ), לאחר פער קצר, נבנו במקום מבני ציבור גדולים הקוברים תחתם את המבנים הקדומים. להצעה זו חשיבות רבה להבנת אופייה של ירושלים ותכניתה לאורך השלבים השונים של תקופת הברזל. מחקר נוסף, הנובע ממפעל פרסום החפירות של בנימין מזר בעופל, הוא מחקרן המשותף של ויויאנה מוסקוביץ' ואילת מזר ז"ל. המחקר מתמקד בניחות מחודש של השרידים ממערב לפינה הדרומית-המערבית של הכותל המערבי ומציע שחזור חדש של גרם המדרגות המשוכלל היוצא מקשת רובינסון. מחקרן קובע שגרם המדרגות המונומנטלי שירד מן הגשר שנבנה מעל קשת רובינסון התפצל לארבעה כיוונים וחיבר את הר הבית והסטיו המלכותי שבקצהו הדרומי עם הרחוב שלמרגלות הכותל המערבי, אך גם עם העיר העליונה שממערב. דרור ציטרון ושותפיו מציגים תובנות חדשות בנוגע לאופיו של חלקו הדרומי של מתחם הר הבית בתקופה הצלבנית,

שהיה ברובו חלק ממתחם מסדר הטמפלרים. תובנות אלו, הכוללות גם הצעת שחזור חדשה של כנסיית המסדר, מתבססות על עבודת תיעוד בדרום הר הבית של קטעי קירות, קמרונות, תווי סתתים ופריטים אדריכליים. תיעוד זה נעשה במבט בעין בלבד, ללא אפשרות למיפוי או למדידה, והוא מהווה דוגמה לאפשרויות הגלומות בתיעוד מבני הפולחן הפעילים בעיר גם במסגרת המגבלות הקיימות. בקובץ המאמרים משולב גם הדיון שהציג אבנר אקר בכנס דאשתקד אודות שתי אבני מיל שהתגלו מדרום להר הבית. לדעתו, יש לשייך אבנים אלו לשלב מוקדם מאוד של הכיבוש הרומי לאחר חורבן העיר בשנת 70, עת נסלל בה כביש בין גלי ההרסות. אבני המיל מציינות לדעתו את המרחק ממחנה לגיון זמני ששכן בצפון העיר ומעידות על כך שירושלים כבר לא הייתה יישוב בעת ההיא, שכן הריסותיה נתפסו כשטח חוץ-עירוני. בהזדמנות זו אנו מברכים את עוזי ליבנר שחידש את חפירות האוניברסיטה העברית באזור העופל וניהל השנה את עונת החפירות הראשונה באזור שבין מדרגות חולדה למקווה הציבורי הגדול שחשף בעבר מאיר בן־דב. אנחנו מאחלים לעוזי ולמשלחת המלווה אותו הצלחה ומקווים ליהנות מהפרסומים והמחקרים שחפירה זו תוליד בכנסי השנים הבאות.

מרכזיותה של ירושלים באה לידי ביטוי גם בהיותה מרכז כוח פוליטי וכלכלי. הפעילות הארכיאולוגית חושפת לא פעם ממצאים המהווים עדות למקומה של העילית שחיה ופעלה בעיר ובסביבותיה. בני העילית ניצבו לעיתים קרובות ובתקופות שונות במתח שבין המקומי לגלובלי: הם ביקשו להקרין מעושרם בדרך ובשפה המאפיינים את מרכזי התרבות והכוח בני־הזמן בעולם הסובב כדי להתערות בו, אך בה בעת הם דאגו שלא לחרוג מן המסגרות התרבותיות המקומיות. כך למשל, לוחיות שנהב שהתגלו בחניון גבעתי ומתוארכות לתקופת הברזל 2-3, הן עדות לעושר הרב ולאופייה הקוסמופוליטי של העילית הירושלמית בימי השיא של ממלכת יהודה. רלי אבישר ושותפיה מציגים בקובץ זה את החפצים המשובצים שנהב, המאפיינים את התרבות האשורית, וכן את המוטיבים החרוטים עליהם. שיבוצי השנהב שהתגלו עד כה בחפירה משקפים אימוץ בררני של מוטיבים מהעולם הגדול. אחוזה חשמונאית שהתגלתה בפאתי העיר מדרום־מערב, לצד אחד מיובליו של נחל רפאים, משקפת בעיטורי האבן שלה השפעות הלניסטיות על העילית החשמונאית שחיה בעיר. יעקב ביליג ואורית פלג־ברקת מציגים את שרידי האחוזה הכפרית שנחשפו בחפירת הצלה בשרפאת. מן האחוזה השתמרו בעיקר מתקנים חצובים בסלע, ובהם מקווה, מתקנים חקלאיים ומערות קבורה, אך גם מכלול אחיד של פריטים אדריכליים מגולפים באיכות גבוהה, המעידים על קיומה של חצר פריסטילית בסדר הדורי באחוזה. מפריטים אלה אפשר ללמוד על שאיפתם של בעלי האחוזה להפגין את עושרם בשפה אדריכלית חדשה שאימצו מהעולם הסובב בלי להשתמש במאפיינים הנוגדים את המסורת המקומית. גם עשירי ירושלים בתקופה הרומית הקדומה אימצו ריטי יוקרה מן העולם היווני והרומי, אך הם יצרו אותם באבן, כך שלא יקבלו טומאה. פרנקי שניידר ושותפיה דנים בקובץ זה בשולחנות עשויים מאבן ביטומן שהתגלו בחפירות הרחוב המדרוג בעיר דוד, שדרכו עברו עולי הרגל לירושלים ולהר הבית באותה עת. שולחנות הביטומן מופיעים בירושלים וביהודה מימיו של הורדוס. גילויים במרחב המזוהה עם העיר התחתונה הוא עדות נוספת למעמדם הכלכלי המבוסס של יושבי המקום. חותם את קבוצת המאמרים העוסקת באליטה הוא מאמרה של עדי זיו־אסודרי ושותפיה, המתמקד בארון קבורה עשוי עופרת שהתגלה במוצא־קולוניה. ממאמר זה אנו לומדים על מאפייני הקבורה החדשים של בני המעמד הגבוה בירושלים ובעורף החקלאי שלה בתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת. המחקר בוחן

את הממצא ממגוון נקודות מבט – איקונוגרפית, ארכיאולוגית וטכנולוגית, כולל בדיקה איזוטופית של העופרת – ובהשוואה לארונות עופרת אחרים בני הזמן מירושלים ומאתרי מישור החוף. גם בתי המרחץ של ירושלים הם ביטוי לאימוץ רעיונות מהתרבויות הסובבות והתאמתם לתרבות המקומית. הלכל גבע מתאר חדרי חמים שלהם מערכת היפוקאוסט, שהתגלו בחפירות שניהל נחמן אביגד ברובע היהודי. ייחודם של חדרי חמים אלו במערכת ההיפוקאוסט, שבה שימשו צינורות חרס "עמודונים" לתמיכה ברצפה התלויה. נראה שעמודונים אלה היו זולים יותר לייצור ובה בעת חזקים דיים לשאת את עומס הרצפה ואת משקל הרוחצים. חידוש טכנולוגי זה מעיד על התאמות שעשו תושבי העיר לטכנולוגיה הרומית. השימוש בעמודוני צינורות חרס במבנה היפוקאוסט נמשך גם בתקופה שבין המרידות, כפי שהתגלה בבית מרחץ בשועפט שמצפון לירושלים, שבו דנות ארלטה קובלבסקה ורחל בר־נתן. השתיים מציעות, ששרידי שני בתי המרחץ שנתגלו באתר הן מהדוגמות הקדומות המוכרות לנו לבתי מרחץ ציבוריים בארץ־ישראל ושמאפייניהם הטכנולוגיים מעידים על מעורבות רומית בבנייתם. דוד יגר ותאופיק דאעדה מצייגים בקובץ זה שרידים של בית מרחץ (חמאם) מן המאה ה־1 לסה"נ, שהתגלו לאחרונה מדרום־מערב לשער שכם (באב אל־עמוד). חפירות הצלה שנערכו במקום חשפו חלק מתכניתו, לרבות אולם הלבשה מפואר וחדרי רחצה. בעקבות עיון מחודש במקורות מהתקופה וניתוח הממצא הארכיאולוגי, הציע יגר לזהות את המבנה עם חמאם אל־עמוד שפעל בעיר במהלך המאה ה־1.

בשנים האחרונות מאירות תגליות חשובות בירושלים וביהודה באור חדש את ההתפתחויות ההיסטוריות ואת השינויים בתרבות החומרית במרחב זה בתקופה ההלניסטית הקדומה והחשמונאית. לפיכך, בחרנו לייחד את אחד המושבים בכנס לתקופה המרתקת שבין ימי אלכסנדר מוקדון לאלכסנדר ינאי. דונלד צבי אריאל מציג במאמרו עדויות ארכיאולוגיות השופכות אור חדש על הידוע לנו אודות המצור של אנטיוכוס השביעי סידטס על ירושלים במאה ה־1 לסה"נ. עדויות אלו מגיעות מחפירות בתחומי העיר העתיקה – חניון גבעתי ומצודת דוד – שם נתגלו לדעת אריאל עדויות לקרבות בין המגנים לצרים, וכן בתחומי העיר החדשה מצפון, שם הוא פירש את השרידים כמחנות המצור של סידטס. איילה זילברשטיין דנה בקבוצת ממצא חשובה שנתגלתה בחפירות שניהלו דורון בן־עמי ויאנה צ'חנובץ בחניון גבעתי: מכלול גדול ועשיר של קערות (או ספלים עמוקים) מקרטון, מעוצבות היטב ומלוטשות. קערות אלה מתוארכות על סמך ההקשר הארכיאולוגי לסוף המאה ה־1 – ראשית המאה הא' לפסה"נ, ולפיכך הן קדומות להופעתה של תעשיית כלי הקרטון המגוננת שפרחה בתקופה הרומית הקדומה. זילברשטיין מציעה שקערות אלה קשורות במנהגי טהרה הנוגעים לכלי שולחן ומקדימה את ניצניה של תופעת טהרת 'המטבח היהודי' בירושלים לסוף המאה ה־1 לפסה"נ. למרחב הכפרי של יהודה בתקופה ההלניסטית והחשמונאית מוקדשים שני מחקרים במושב זה. עוזי ליבנר ושותפים מציגים את ממצאי הסקר והחפירה שערכו בחורבת עורבה שמצפון לעמק האלה. באתר נחשפה אחוזה חקלאית מרשימה, מוקפת חומה, שיושבה לראשונה בשלהי התקופה הפרסית והמשיכה לשמש בתקופות ההלניסטית הקדומה, החשמונאית והרומית הקדומה. האחוזה נעזבה במחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ, אולי בעקבות המרד הגדול. תמונת מצב זו שונה מזו העולה מאתרים אחרים במרחב שמצפון לעמק האלה, שניטשו באמצע המאה הג' לפסה"נ, או מאתרים שמדרום לעמק האלה, שניטשו בסוף המאה ה־1 לפסה"נ, בעקבות הכיבוש החשמונאי של אדומיאה. מחקר

אחר העוסק במרחב הכפרי נערך על ידי יוסף שפייר ושותפיו, הוא מתמקד בעורף החקלאי של ירושלים בתקופה החשמונאית. המחקר מצייר תמונה יישובית עדכנית באמצעות נתונים מחפירות הצלה וסקרים ועל סמך ניתוח גיאוגרפי של תפרוסת האתרים באמצעות תוכנת ממ"ג (GIS). התוצאות מצביעות על כך שבאזור פעלה קבוצה של חוות מהתקופה החשמונאית עד שלהי התקופה הרומית הקדומה וחורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ. העובדה שמרבית האתרים בעורף הכפרי של העיר הן חוות או אחוזות, ולא כפרים שהתפתחו על אתרים קדומים יותר, הביאה את החוקרים להציע שההתיישבות נעשתה בעידוד ממלכתי כחלק מביסוס המדינה החשמונאית סביב ירושלים.

את המושב החותם של הכנס בחרנו להקדיש השנה לנקודות שבהן המחקר הארכיאולוגי משיק לתרבות העכשווית. סרט האנימציה "אגדת חורבן", בבימוי של גידי דר, מציג תמונה פיזית מפורטת להפליא של ירושלים בימי המרד הגדול ברומאים. כצופים נלהבים וארכיאולוגים לא יכלנו להתעלם מצויריהם המופלאים של דוד פולונסקי ומיכאל פאוסט, וממידת הפירוט ותחושת החיות שהם יוצרים, שהיא גדולה בהרבה מזו של השחזורים הארכיאולוגיים הרגילים. עלילת הסרט והתיאורים החזותיים של העיר מתבססים על שילוב של נתונים ארכיאולוגיים והיסטוריים עם הרבה דמיון. יוצרי הסרט אינם הראשונים לדמיין את ירושלים, שכן למדיום הקולנועי קדמו תיאורים ספרותיים וחזותיים בספרים, בצוירים ובמפות שנעשו מרחוק. החלטנו לנסות לקיים דיאלוג בין האנשים האמונים על החייאת דמותה של ירושלים – יוצרי הסרט אגדת חורבן; אוצר אוסף המפות העתיקות במוזיאון ישראל, אריאל תשבי; והארכיאולוג, נחשו זנטון, שבעבודת הדוקטור שלו מייצר תמונה מפורטת של חלקה המזרחי של העיר במאה הא' לסה"נ על בסיס המחקר הארכיאולוגי. את שלושתם נשאל: מהו המקום של העובדות ומה המקום של הדמיון? במה נבדלים הדמיונות של כל דור ודור לגבי ירושלים וממה הם נובעים?

כתמיד, לא ניתן היה לדמיין שהכנס ולקט המאמרים היו מגיעים לקו הגמר ללא התגייסותם ללא תנאי של רבים/ות וטובים/ות. בשנה זו חל שינוי בהרכב צוות העורכים של הכנס. יוסף (ג'ו) עוזיאל, שהיה חלק מצוות העורכים בחמשת הכנסים האחרונים, תרם רבות ממרצו ומיכולותיו בשנים הללו. ג'ו התמנה לתפקיד ניהולי חדש ברשות העתיקות, ואנחנו מאחלים לו הצלחה ומודים לו על תרומתו הרבה והייחודית. יפתח שלו, מנהל שותף מטעם רשות העתיקות בחפירות חניון גבעתי ובחפירות נוספות בעיר דוד הצטרף לצוות ואת תרומתו ניתן לראות כבר בקובץ זה. תכנית הכנס התגבשה השנה לראשונה בעצה אחת עם עמית ראם, מתוקף תפקידו כמנהל מרחב ירושלים ברשות העתיקות. העבודה הצמודה עם עמית סייעה להעשיר את תכנית הכנס וגם לגייס מקורות שהבטיחו את הצלחתו, ועל כך אנחנו מודים לו. בקובץ 20 מאמרים; קבלתם, קריאתם הביקורתית ועריכתם הלשונית חייבו מערכת יעילה מאוד, אך גם רגישה וערנית. השנה ביקשנו מריקי זלוט הר-טוב לרכז את המערכת ולהוות מוקד לתקשורת בין כותבי.ות המאמרים לבין חברי.ות המערכת, העורכות הלשוניות והגרפיות וקוראי.ות המאמרים. ריקי עמדה בגאון במשימה מורכבת זו באדיבות ובענייניות רבה, ואנחנו מבקשים להודות לה מקרב לב. אנו מבקשים להודות גם לכל הקוראים.ות האנונימיים.ות שהתגייסו לעזור לנו בלוח הזמנים הקצר ותרמו מהידע ומהתובנות שלהם. והבטיחו בכך את איכות המאמרים. העריכה הלשונית הופקדה בידיה הטובות של רחל קודיש־שדי, שעל אף הכמות הרבה של המאמרים הקפידה על הלשון ועל האיכות המדעית של הפרסום. נבקש גם להודות לצבי גרינהוט, שאפשר את עבודתה הרציפה של רחל. העריכה של המאמרים הכתובים אנגלית נעשתה לראשונה בידי קלאודיה אפלי,

ואנו מודים לה על עבודתה המדויקת והנמרצת. עימוד הקובץ והפקתו נעשו בידי זהבה ולדמן, מנהלת סטודיו ולדמן וצוותה. זו הפעם הראשונה שבה אנו משתפים עמה פעולה, ואנו מודים לה על הפתיחות, על המקצועיות ועל ההפקה היעילה, בלי להתפשר על האיכות. את ההזמנה לכנס עיצבה זו השנה השלישית נורית רוזנפלד מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב, וגם לה שלוחה תודתנו על העיצוב המקורי ומושך העין.

הכנס השנה, כבשנים קודמות, מתפרס על פני יומיים. ערב הפתיחה, יום ד', 19 באוקטובר 2022, נערך באודיטוריום של מוזיאון ידידי ישראל (FOZ) שבמרכז העיר. היום המרכזי, יום ה', 20 באוקטובר 2022, נערך באולם דן וואסונג, בבניין רבין למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית. בשני הימים הללו נעזרנו בצוות הטכני של רשות העתיקות (ניסן נחמה) ושל האוניברסיטה העברית (שירן ארביבו, יניב ססי ומשה אפרתי); אנחנו מודים לכולם. על הרצון הטוב ועל ההתגייסות להצלחת האירוע. לבסוף, אנו מבקשים להודות לעשרות הדוברים. וליושבי.ראש, שהציגו את מחקריהם. המקוריים לראשונה על הבמה שלנו ויצרו עניין וסקרנות בקרב הקהל הגדול שהצטרף. התרומה שלהם. היא זו הניצבת בלב הכנס ובלב ההחלפה המכובדת של רעיונות ודעות ביחס לעברה העשיר של ירושלים. הרעיונות החדשים והתגליות שהוצגו בהרצאות ובמאמרי הקובץ שלפניכם יהו, כך אנחנו בטוחים, כר פורה להמשך המחקר. אנו מצפים שחלקם יובילו לרעיונות חדשים, מרתקים לא פחות, שיצגו בכנס בשנה הבאה.

בברכה

העורכים

יובל גדות, יחיאל זלינגר, אורית פלג-ברקת ויפתח שלו

דמות האל או דמות השליט? תבליט אבן מתקופת הברזל 2' מהמקדש בתל מוצא

שועה קיסילביץ, עידו קור, אמוץ עגנון, נופר גדולטר ועודד ליפשיץ

מבוא

בחפירות שהתקיימו לסירוגין בתל מוצא מאז שנת 1993, ובמיזם המחקר המחודש שהחל באתר בשנת 2019, נחשפו שרידיו של מרכז כלכלי-דתי, שבמרכזו מקדש גדול (מקדש 4601) מטיפוס שהיה ידוע עד כה מצפון הלבנט ומהתיאור המקראי של מקדש שלמה בירושלים (Temple in antis). מהנתונים הארכאולוגיים התברר שמקדש זה נבנה בתקופת הברזל 2' (שלהי המאה ה' או ראשית המאה ה' לפסה"נ) והוסיף להתקיים במהלך מרבית תקופת הברזל 2, לכל הפחות עד ראשית המאה ה' לפסה"נ (Kisilevitz 2015; Kisilevitz and Lipschits 2020). מתחת למקדש התגלה מקדש קטן יותר (מקדש 8528), שונה בתכניתו. מהנתונים הארכאולוגיים ברור שהוא קודם להקמתו של המקדש הגדול, אולם גם הוא הוקם ככל הנראה בתקופת הברזל 2', במאה ה' לפסה"נ (ראו להלן). בעת הכנת השטח לעונת החפירות של קיץ 2021 נמצא שבר של פריט אבן שהיה משולב בליבת הקיר הצפוני של מקדש 4601, שלו פן אחד הנושא תבליט מגולף. האבן שחוקה ושבורה, אולם ניתן להבחין בתבליט המציג את רגליה של דמות: שליט, אל או דמות מיתית. התבליט שייך לטיפוס התבליטים המוכר במבני ציבור מתקופה זו בצפון הלבנט, בעיקר במקדשים ובארמונות. מיקומה הסטרטיגרפי של האבן וסגנונה מעידים שמקורה במקדש 8528. אבן זו היא ראייה לקיומו של המנהג להנחת תבליטי אבן במקדשים גם בדרום הלבנט, בדומה למנהג המוכר מדרום-מערב אסיה בתקופה זו. את שילוב האבן השבורה בליבת הקיר של מקדש 4601 יש לראות כביטוי להמשכיות הפולחן; קדושתו של המקדש הקדום הועברה למקדש החדש.

תל מוצא בראשית תקופת הברזל והתפתחותו של המתחם הפולחני

תל מוצא נמצא בחלקה התחתון של שלוחה המשתפלת לדרום לכיוון עמק רחב ופורה (אגן מוצא) במבואות המערביים של ירושלים, כ־7 ק"מ מצפון-מערב לעיר. אזור זה מתאפיין בקרקע פורייה ובמעיינות שופעים, והוא היה מיושב כמעט ברציפות למן התקופות הפרהיסטוריות עד ימינו. ממגורות מבני אחסון ושרידים בוטניים שהתגלו ביישוב הגדול מהתקופה הניאוליתית שנחפר לאחרונה מדרום-מערב לתל מלמדים על כך שכבר בתקופה זו התקיימו תושבי הסיביבה מחקלאות מבוססת תבואה

(Vardi, Yegorov and Khalaily 2020:111). אישוש לכך נמצא גם במבני המחסנים, מאות הפעורים ועשרות הממגורות מתקופת הברזל שנחשפו בתל (Greenhut and De Groot 2009; Kisilevitz and Lipschits 2020).

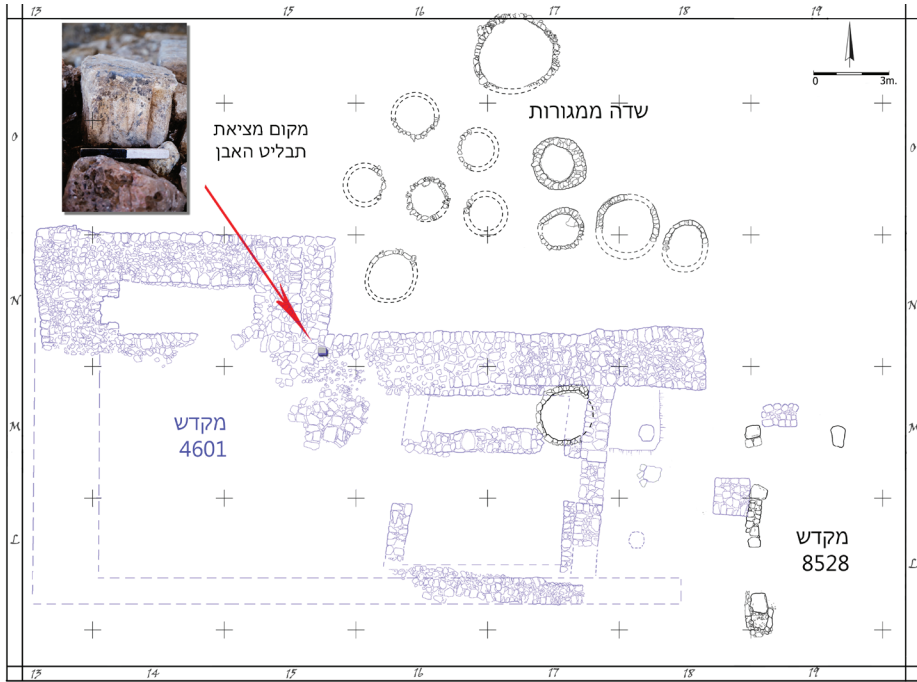
מרב השרידים שנחפרו בתל מתוארכים לתקופת הברזל 2 (המאה ה' – ראשית המאה ה' לפסה"נ), עת שימש האתר מרכז כלכלי-דתי. במקום הוקמו מחסנים וממגורות לאגירת תבואה, מתקני מלאכה ומקדש שנוסד בתקופת הברזל 2א' הקדום (המאה ה' לפסה"נ), ומעליו מקדש גדול יותר שנבנה בתקופת הברזל 2א' המאוחר (שלהי המאה ה' או ראשית המאה ה' לפסה"נ). ראשית הפעילות באתר בתקופת הברזל התרכזה בחלקו המרכזי-המערבי (שטח B), בשטח המתפרס על פני שלוש מדרגות טופוגרפיות המשתפלות לדרום-מערב. השרידים הקדומים ביותר מתוארכים לתקופות הברזל 1-2א' הקדום (המאות ה'א-ה' לפסה"נ), ובהם מתקני מלאכה ואחסון: סדרת מתקני אבן במדרגה התחתונה ושדה של ממגורות חפורות ומדופנות באבנים במדרגות הגבוהות שמצפון (Greenhut and De Groot 2009: 43-47, Plans 2.6, 2.10, 2.11).¹ מתקנים אלה חתכו שכבות יישוב קדומות, למן התקופה הניאוליתית, ומעידים על כך שבראשיתו נוסד האתר מתקופת הברזל כמרכז כלכלי.

המקדשים הוקמו בחלקו המערבי של האתר. תחילה, בתקופת הברזל 2א' הקדום, נבנה מקדש צנוע (מקדש 8528), ולאחר מכן, בתקופת הברזל 2א' המאוחר, נבנה מעליו מקדש גדול יותר (מקדש 4601), שהתקיים לפחות עד ראשית תקופת הברזל 2ג' (איו 1).² בנייתם של המקדשים, ובפרט זה המאוחר, משקפת התפתחות של מערכות כלכליות וחברתיות מורכבות, ומעידה על קיומה של היררכיה חברתית באתר ובסביבתו. ייסודם של המקדשים בלב הפעילות הכלכלית באתר, בין אזור המלאכה שבדרום לאזור הממגורות שמצפון, נועד להבטיח את גשוגו של האתר ושל האוכלוסייה שהתגוררה בו. ברחבי האתר נמצאו מבני מחסנים גדולים ומבנים שנבנו צמוד למכלולי התעשייה,

1 בעונות 1993 ו-2002 נחפרו ונחשפו חלקית ארבע ממגורות בחלקו הצפוני של שטח B, והן תוארכו לתקופת הברזל 2א' (המאה ה' לפסה"נ) (Greenhut and De Groot 2009: 45, Plan 2.6). בעונת 2021 נחשפו ונחפרו חלקית שבע ממגורות, מהן חמש שנמצאו בריבוע חפירה אחד, וממגורה גדולה נוספת, שנמצאה בקצה הצפוני ביותר של השטח. החרסים בחלק התחתון של המילויים שסותמים את הממגורות מועטים, והמאחרים שבהם מתוארכים לתקופת הברזל 2א', אך בשלב זה אין בידינו אפשרות לתארך את זמן בנייתן של הממגורות בצורה מדויקת יותר בתוך תקופה זו. כל שאפשר לקבוע, זה שמבחינה סטריגרפית, הממגורות קודמות לבניית מקדש 8525, ולכן הותקנו בתקופת הברזל 2א' המוקדמת או קודם לכן. יש לשער שחלק מהממגורות הותקנו כבר בתקופת הברזל 1, בעת שהאזור מדרום שימש מרחב לפעילות תעשייתית.

2 אף שהשרידים מעידים שהאתר התקיים לאורך כל תקופת הברזל 2, והוא המשיך להתקיים, ככל הנראה, גם אם בהיקף מצומצם יותר, גם לאחר חורבן ירושלים בשנת 586 לפסה"נ, השתמרות השרידים במרבית השטח מקשה לאמוד מתי ננטש המקדש המונומנטלי ויצא משימוש. עדויות לבנייה ופעילות רחבה של שוד אבנים וקירות בתקופה הפרסית (משלהי המאה ה' – עד המאה ה' לפסה"נ) ובעיקר בתקופה ההלניסטית המוקדמת (המאות ה'ד' – ה'ג' לפסה"נ), הביאו לפגיעה קשה ולהסרה של השכבות המאוחרות מתקופת הברזל במרבית שטח B, והן נמצאו ישירות מעל השרידים החתוכים של מקדש 4601 מתקופת הברזל 2ב', ומעל מבנה הקשור למקדש, אשר נבנה ישירות מדרום לו בראשית תקופת הברזל 2ג'. בקצה המזרחי של השטח, שהיה חתום תחת קיר טראסה רחב שנבנה במקום בתקופה העות'מאנית, נחשפו בעונת 2021 שרידים משלהי תקופת הברזל, ואנו מקווים שהמשך החפירה באזור זה יאפשר תיארוך של שלב השימוש האחרון של המקדש.

האחסון והפולחן, והיו קשורים בהם. נראה שמרבית התושבים התגוררו במעלה השלוחה וביישובים סמוכים, ככל הנראה על הגבעות הסובבות את אגן מוצא.³

איור 1. תכנית המקדשים מתקופת הברזל א': מקדש 8528, שחלקו המזרחי והדרומי טרם נחשפו, ומקדש 4601 הגדול, שהחצר שלו בנויה ישירות מעל מקדש 8528, בציון מקום מציאת תבליט האבן בקיר הצפוני של מקדש 4601 (שרטוט: ס' פירסקי; הכנה לפרסום: ד' ויינבלט).

מקדש 8528 נבנה במרכז שטח B. בנייתו לוותה בפילוס של השטח, הרחבת המדרגה הטופוגרפית התיכונה לכיוון צפון והסרה של שכבות קדומות. עד כה נחשף רק חלקו המערבי של המבנה. מתאר המקדש ומידותיו אינם ידועים, שכן חלקו המזרחי חתום תחת חצר מקדש 4601 והוא טרם נחפר; קטע קטן מחלקה הדרומי של רצפת המקדש נחשף ישירות מתחת למילויים מהתקופה הפרסית. מבנה המקדש כולל בסיסי אבן גדולים, שמתארם המלבני אינו רגולרי ואינו אחיד, וביניהם שרידי קירות ומתקן אבן. קירות המקדש ורצפותיו הושתתו על מילויים שהכילו חרסים מתקופת הברזל א' הקדום. במילוי מתחת לרצפת מקדש 4601, שנבנה ישירות מעל מקדש 8528, נמצאו שברי כלי פולחן, ובהם

3 יישובים מתקופת הברזל א' טרם נחשפו בסביבת מוצא, אך קיומו של המרכז הכלכלי-דתי בתל מוצא בתקופה זו מעיד על קיומה של אוכלוסייה מקומית. אתרים מתקופת הברזל ב' זוהו בקרבת עין המבשר, סמוך לראש השלוחה ממנה משתפל המדרון בו מצוי תל מוצא (Edelstein and Kislev 1981), ובגבעת זית המצוייה מדרום-מערב (בעת פיקוח שנעשה במקום על ידי קיסילביץ בשנת 2014).

כנים וקובעות, וכן חרסים שמרביתם מתוארכים לתקופת הברזל 2א' הקדום ומקצתם לתקופת הברזל 2א' המאוחר. הממצאים מעידים על כך שמקדש 8528 נבנה בתקופת הברזל 2א' הקדום, ככל הנראה בשלב כלשהו במאה ה' לפסה"נ, והוא המשיך לשמש עד בניית מקדש 4601 בשלהי המאה ה' או בראשית המאה ה' לפסה"נ.

נראה שמקדש 8528 היה מבנה מלבני ובו עמודים, ככל הנראה מעץ, שניצבו על בסיסי אבן וביניהם קירות. קיומו של מתקן צמוד לבסיס האבן הדרומי, בקצהו הדרומי של הדופן המערבית של המקדש, עשוי לרמז שהמבנה היה פתוח לדרום. ההשתמרות החלקית של מקדש 8528 נובעת בעיקר מכך שעמודיו וקירותיו, מלבד חלק מנדבך היסוד, פורקו לקראת בניית מקדש 4601 ישירות מעליו, שרצפתו הושתתה כ-15 ס"מ מעל רצפות המקדש הקודם. היעדר כלים על רצפת המקדש, במקומות שבהם היא נמצאה תחת מפלס המקדש המאוחר, והשתמרותה הטובה של הרצפה, מעידים על כך שהמקדש נוקה וחפציו פונו; ייתכן שחלקם המשיכו לשמש במקדש החדש.

מקדש 4601 היה גדול יותר מהמקדש שקדם לו, והוא נבנה במתכונת המקדשים שהיו ידועים עד כה בצפון הלבנט החל מהאלף ה' לפסה"נ ומהתיאור המקראי של מקדש שלמה בירושלים. תכניתם של מקדשים אלה מכונה במחקר 'התכנית הצפון-סורית' (Temple in antis), והיא מתאפיינת במבנה אורך שבחזיתו אנטות בולטות שתחמו מבואה, ובה בסיסי עמודים משני עברי הכניסה. ממזרח למבנה חצר רחבה, שרצפתה טיח, ובתוכה מזבח בנוי אבן, המצוי מול הכניסה למקדש, ושולחן מנחות בקצה הצפוני. חצר זו חתמה את הקירות של מקדש 8528, אך לא את שני בסיסי העמודים הצפוניים של מקדש 8528, אשר שולבו במקדש 4601, ובסיס העמוד החדש שהוצב מצפון לכניסה למקדש הגדול הונח בציר מזרח-מערב, בקו אחד עם שני בסיסי העמודים הללו. השרידים האדריכליים מעידים על המשכיות ברורה בין שני המקדשים המצויים ישירות זה מעל זה, הן בשילוב בסיסי העמודים והן בשמירה על הציר שלאורכו נבנו. היעדרם של הפרשי גובה משמעותיים בין המפלסים של שני המקדשים מעידה על כך שמפלס החיים באזור זה לא השתנה באופן משמעותי בין הבנייה של השניים, ומשקפת אף היא את המשכיות בין שני המקדשים. המשכיות זו באה לידי ביטוי גם בכלי החרס, שרובם מאותם טיפוסים, למעט מספר שבירי כלים שנמצאו במילויים תחת המקדש הקדום, שתוארכו לתקופת הברזל 2א' הקדום ומעידים על ייסוד שני המקדשים בפערי זמן קטנים.

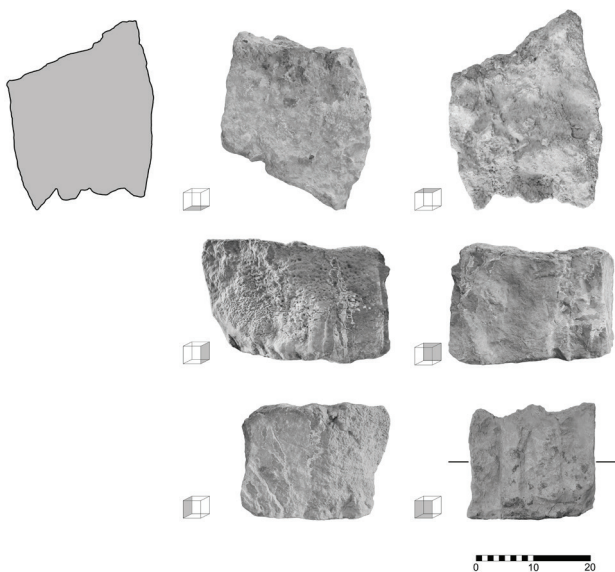
תבליט האבן מתל מוצא

התבליט גולף באבן שרוחבה 19-24 ס"מ, גובהה כ-20 ס"מ ועובייה 20-32 ס"מ (איורים 3, 4). חלקה התחתון חלק למדי ויוצר בסיס ישר, וחלקה העליון לא שרד. הפן האחורי שבור ומרביטו ניתק, ונראה שחלקים מהפן הקדמי התקלפו או נשברו. האבן נמצאה שבורה והפוכה, כשצידה המגולף פונה לדרום, משולבת בליבת הקיר הצפוני של מקדש 4601 בינות אבנים ועפר (איורים 1, 2). צורת האבן אינה בולטת או יוצאת דופן, ורק התבליט השחוק מלמד על היותה שריד של חפץ ייחודי. כיוון ששבר התבליט נמצא בליבת קיר מקדש 4601, ברור שמקורו במבנה קדום יותר.

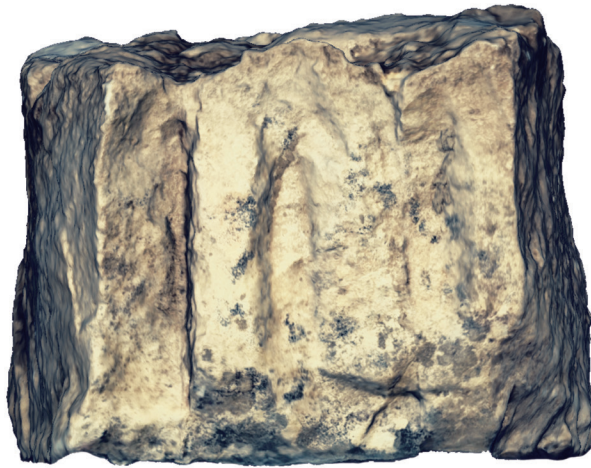
האבן שעליה גולף התבליט היא מסוג דולומיט למינרי דק-גביש. למעט במצב אבקה, אין תסיסה בחשיפה ל-5% HCl (חומצה מלחית תקנית לבדיקות מעין אלה). לאבן צבע לבן בהיר בגוון ורוד, ותחת מיקרוסקופ מופיעים מקבצי למינות בגוון אדום, שלפי בדיקת XRF הרכבן תחמוצת ברזל. לאבן פטינה

איור 2. תבליט האבן השבור כפי שנמצא בליבת הקיר הצפוני של מקדש 4601 בראשית עונת 2021 (צילום: ד' מוליס).

איור 3. תבליט האבן במודל תלת ממד (צילום והפקת מבטים: ר' אלבג).

איור 4. תבליט האבן (צילום: ר' אלבג).

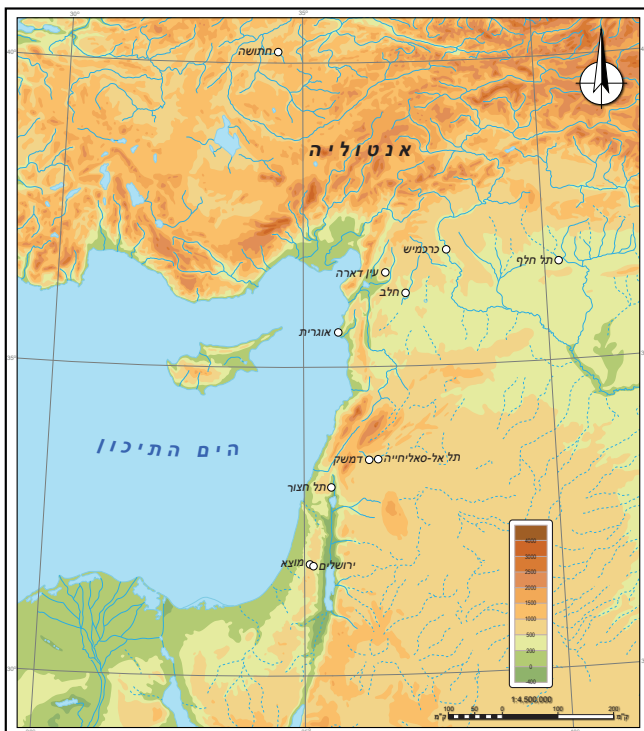
גירית בעובי כמילימטר אחד, המסתירה לרוב את הלמינציה. עורק קלציטי (1-2 מ"מ עובי) חוצה את השיכוב הלמינרי. זוהי אבן מקומית, ככל הנראה מתצורת בית מאיר, האופיינית לעמק שמעליו נבנה המקדש. האבן שחוקה ובלויה מאוד, וניכרים בה תהליכי בתר־הרבדה ונזקי הסביבה. חזיונות שהתפתחו על הפנים החשופות (לראשונה בשנת 1993) יוצרות כיסוי חלקי כהה, בעיקר על הפן הקדמי והפן התחתון. הפן העליון מחוספס בקנה־מידה מילימטרי, ככל הנראה כתוצאה מהמסה והשקעה של מיקרובים שהיו מונחים בתחתית האבן, לפני חציבתה או אחרי שהונחה על הקרקע. הפן הקדמי אינו נראה כתוצאה של תהליך ספונטי אלא מוצר גילוף מכוון. המגלף השתמש בעורק הקלציטי ליצירת דירוג המייצג את הקצה האחורי של רגל ימין. גם פני האבן האחרים מציגים סימני שבירה, וייתכן שאלה עקבות העיבוד והייצור. בפן האחורי יש סימני ניתוק מחלק אחר של האבן. התבליט הוכן בגילוף נמוך, ובשל בליית האבן אי אפשר להבחין בסימני אזמל או בהדגשה של פרטים.

את מרבית הפן הקדמי מאכלסת דמות שהשתמרה מהחלק התחתון של המותן עד הקרטוליים; רגליה פונות שמאלה בתנוחה מעט פשוקה. גובה השתמרות החלק התחתון של הדמות הוא כ־19 ס"מ, רוחב כל רגל כ־4 ס"מ ורוחב המותן כ־9 ס"מ. על פי המידות והפרופורציות של החלקים שהשתמרו, נראה שגובהה המקורי של הדמות היה 40-45 ס"מ. שרד מתארם של שתי הרגליים ובסיס המותן, ללא הדגשה של חלקי הגוף, עיטורים או ביגוד. כפות הרגליים שבורות, ואפשר להבחין רק במתאר העליון של כף הרגל השמאלית. שרידים אלה מלמדים על כך שחלקה התחתון של הדמות אנתרופומורפי, אך

כיוון שחלקה העליון חסר, וחסרים גם פרטים וסמלים, לא ניתן לקבוע את אופייה של הדמות וקשה לזהותה. מימין לדמות שרידי שול מוגבה, שבור. הפן הימני של האבן ניצב כדופן ישרה למדי, במקביל לציר האנכי של הדמות. נראה שהתבליט היה תחום בשוליים ושהפן הימני של האבן אינו שבור, אלא משקף את הקצה הימני של אבן התבליט. משמאל לדמות יש שרידים של אזורים מוגבהים העשויים להעיד על שרידי גילוף שנשברו. הפן השמאלי של האבן מתעקל ולא ברור אם זהו הקצה המקורי של התבליט או שמא התבליט היה רחב יותר וכלל רכיבים נוספים, אולי אף דמות נוספת שלכיוונה פנתה הדמות שהשתמרה.

תבליט אבן בדרום-מערב אסיה בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל

תבליט אבן המציגים דמויות מגולפות נמצאו באתרים שונים ברחבי צפון-הלבנט ובדרום אנטוליה, בעיקר במבני ציבור מרכזיים ובהקשרים פולחניים. הם הופיעו החל מתקופת הברונזה המאוחרת, אך שיאם בראשית תקופת הברזל 2 (המאות ה'–הט' לפסה"ג). התבליטים מתקופה זו שולבו בבנייה מונומנטלית במספרים גדולים ובמגוון רחב של היצגים תמוניים (Gilibert 2011:119–125; Mierse 2012:21–22), והם מהווים את הבסיס להבנת התבליט שנמצא במוצא (איור 5). הפריחה של תופעה זו בתקופת הברזל 2 מקבילה להתגבשות מערכות חברתיות-פוליטיות, שכללו מיסוד מקדשים ומבני

איור 5. מפת המרחב הסורי-אנטולי והלבנט, ובה אתרי מפתח ואתרים שנמצאו בהם תבליטי האבן המוזכרים במאמר (הפקת המפה: א' בן-עזרא).

שלטון על ידי האליטות המקומיות לשם ביסוס כוחם ומעמדם של השליטים המקומיים (Harmanşah 2007:81-83). מרבית התבליטים גולפו בלוחות אבן גיר או בזלת, ששימשו מצבות (אסטלות) או אורטוסטטים, וציפו קירות או במות במקדשים, לרוב כחלק מסדרת תבליטים שיצרה סצנה. ההיצגים בתבליטים היו מגוונים, וכללו עיטורים וכן דמויות אלים ודמויות מיתיות, כמו גם שליטים ובני אנוש. דמויות שחלקן התחתון אנתרופומורפי הוצגו בדרך כלל כשרגליהן פונות לכיוון אחד בפסיעה והן לבשו חצאית או טוניקה.

תבליטי האבן שימשו חפצים מקשרים בין בני אנוש לאלים (Hundley 2013:202, n. 267), ולעיתים היו מוקד הפולחן. קיומם מעיד על חשיבות המקום שבו נמצאו, וניתן ללמוד מהם על האליטה השלטונית שהציבה אותם ועל הדמויות שהוצגו בהם. כך למשל במקדש אל הסער שבחלב הוצב תבליט של דמות אל כבר בתקופת הברונזה המאוחרת, אך הצבת תבליטי אבן הפכה שכיחה בעיקר מראשית תקופת הברזל (המאות ה"א-ה" לפסה"נ), עת הוצבו תבליטים רבים לאורך קירות המקדש והבמה. הבולט שבתבליטים הוצב צמוד לתבליט אל הסער; הוא תוארך למאה ה"א לפסה"נ ומציג את דמותו של תאיתה (Taita), מלך פלסטין (Palistin/Walistin), המזוהה בכתובת (Hawkins 2011:40-44, Figs. 3-7). סדרה נוספת של תבליטים משלהי המאה ה"י לפסה"נ מציגה דמויות אנוש, אלים ויצורים מיתיים, שמרביתן ניצבות באותה תנוחה (Kohlmeyer 2009). הצבת תבליט המלך לצד תבליט האל, שענה שהמלך פונה לכיוון האל, יצרה סצנה חדשה שקיבעה את חשיבותו של המלך. על אף שחשיבותן של שתי הדמויות והקשרן הפולחני ברור, סצנה זו מסמלת את מעבר מוקד הפולחן מהקיר המזרחי למרכז הקיר הצפוני. בתבליטים מחלב, כבמרבית שאר התבליטים בני התקופה, ייצוגי אלים, דוגמת האל הנושא אבוקה (Kohlmeyer 2009:201), וייצוגים אנושיים, דוגמת המלך תאיתה (Kohlmeyer 2009:198), ניצבים בתנוחה דומה – רגליהם בפסיעה קלה, פונות לאותו כיוון – והם לובשים חצאית קצרה. זיהויים לא היה אפשרי ללא אטריבוטים דוגמת כובע קרניים ותנוחת הכאה ביד המאפיינים אלים, או כתובות, כמו הכתובת המזוהה את המלך תאיתה.

בין אם שימשו מצבות או אורטוסטטים, התבליטים מתקופת הברזל נמצאו בצפון הלבנט בדרך כלל כחלק מסדרות ולא כתבליטים יחידים, והם היו גדולים למדי, כמו התבליטים מחלב. יוצא דופן הוא הממצא מארמון/מקדש המלך קפארה בתל חלף (גוזן), שבו נמצאו שתי סדרות תבליטים מן המאות ה"ה-ה" לפסה"נ, שהסגנון התמוני בהן דומה, אך אחת מהן גדולה במיוחד (כ"מ 150 ס"מ גובה) והשנייה קטנה במיוחד (כ"מ 60 ס"מ גובה) ומציגה דמויות מגולפות בגסות (Orthman 1971:120; Oppenheim 1971:185-141).⁴ תבליטים אלה זוהו כאורטוסטטים, אך ייתכן שחלקם שימשו במקור מצבות (Canby 1976:114-166, Pl. XVIIIa+b). בחלק מהתבליטים הקטנים – הגדולים רק מעט מהתבליט ממוצא – תנוחת העמידה של הדמויות זהה לזו של הדמות ממוצא (ראו לדוגמה (Orthman 1971: Tf.44:h)). מבחינה גיאוגרפית, המצבות הקרובות ביותר לאבן ממקדש מוצא שייכות לקבוצת מצבות בזלת המציגות דמות אנתרופומורפית עם ראש פר, הידועות מחופה המזרחי של הכנרת, הגולן, הבשן וצפון הגלעד (Bernett and Keel 1998; Ornan 2001; Wimmer and Janaydeh 2011); אולם אלה שונות ממנה סגנונית וחומרית. לעומתן, המקבילה הקרובה ביותר לתבליט ממוצא הוא תבליט על לוח מאבן

4 נראה שהסדרה הקטנה יותר קודמת לתבליטים הגדולים, וראו Winter 1989 לדיון על אודות התארוך.

גיר שנמצא בשלהי המאה הי"ט שלא באתרו בחלק המערבי של תל א־סאליחייה (Tell es-Salihya) שבסוריה, כ־15 ק"מ ממזרח לדמשק (Porter 1885: 383-384).⁵ גודל הלוח (100-115 ס"מ גובה, 80-85 ס"מ רוחב, 18-22 ס"מ עובי) יותר מכפול בגובהו מהתבליט ממוצא, אך הוא צר ממנו, ובדומה לפריט ממוצא, גם בתבליט זה חלקים מהאבן נשברו והתבלו. על אף מצב השתמרותו, ולמרות ההבדל בקנה המידה בין שני התבליטים, מנח העמידה בפישוק קל כשהרגליים פונות לשמאל, ובעיקר מתאר הרגליים והמפשעה, דומים מאוד בשניהם, ונראה שלשתי הדמויות פרופרציות דומות. כיוון שלוח האבן מתל א־סאליחייה לא נמצא בהקשר סטרטיגרפי, לא ידוע אם הוא שימש מצבה או אורטוסטט. זיהוייה של הדמות בתבליט - בעלת זקן עבה, לבושה חצאית קצרה וסנדלים, ואוחזת מטה ביד אחת - כייצוג של שליט או כוהן בסגנון אשורי, ותיארוכה לראשית האלף ל"פסה"ג, מבוססים על השוואה למקבילות אחרות (Börker-Klähn 1982: 225, No. 249, וראו שם דיון והפניות).

זיהוי תבליט האבן ממוצא ומשמעותו

השתמרותו של התבליט ממוצא דלה, וכוללת רק את חלקה התחתון והבלוי של דמות אנתרופומורפית. עם זאת, צורת העמידה נפוצה בייצוגי דמויות בתבליטי אבן מתקופת הברזל 2, שנמצאו במבנים מונומנטליים בצפון הלבנט. כמו כן, מתאר הדמות, גילופה כתבליט באבן, תיארוך הפריט, ומיקומו במתחם פולחני, מעידים על כך שמדובר בפריט בעל חשיבות רבה - דמות המייצגת שליט, אל או דמות מיתית - השייכת לטיפוס התבליטים המוכר במבני ציבור, בעיקר במקדשים וארמונות מתקופה זו בצפון הלבנט. כיוון שהתבליט היה טמון בשימוש משני במקדש 4601, יש לשייך את זמן השימוש בו למקדש 8528 הקדום יותר, מתקופת הברזל 2' הקדום.

כיוון שבמצבות ובאורטוסטטים גולפו ייצוגים דומים, ההבחנה ביניהם מבוססת בעיקר על צורת האבן, היחס בין עובייה לגובהה, ורמת הגימור של הפן האחורי. לוחות אבן שגובהם ורוחבם גדול ביחס לעוביים, וחלקם האחורי מוחלק, מוגדרים על פי רוב אורטוסטטים. עובייה של האבן ממוצא גדול ביחס לגובה הדמות בתבליט, ועל כן אנו מציעים שהייתה מצבה ולא אורטוסטט. התבליט ממוצא אמנם לא נמצא בהקשרו הראשוני, אך היעדרם של תבליטים דומים, הצפוי במקרה של אורטוסטטים שהוצבו כמעט תמיד בסדרות, עשוי לחזק את הסברה שהוא היה פריט ייחודי, ששימש מוקד פולחן עצמאי. זהותה של הדמות בתבליט ממוצא אף היא קשה להגדרה. דמויות של אלים ובני אנוש הופיעו, יחד ולחוד, בתבליטים בצפון הלבנט ותוארו מהמותן ומטה. כיוון שחלקה העליון של הדמות נעדר, ואין בתבליט סימנים מזהים, הרי שאי אפשר לקבוע בוודאות אם דמות זו ייצגה אל או דמות חשובה אחרת. הקשרו של התבליט וייחודו מעידים שהדמות שהוצגה בו הייתה חשובה במערך הדתי או שהייתה מושא הפולחן עצמו.

התבליט ממוצא משקף אימוץ של המנהג להציב תבליטי אבן, המוכר מצפון הלבנט בתקופת הברזל 2'. הרקע להופעתו באתר ששימש מרכז פולחני-כלכלי, ובתקופה שבה התפתחה אליטה שניהלה את האתר ואת האוכלוסייה שחיה בסביבתו, דומה לרקע של הופעת תבליטים מעין אלה במערכות

5 אנו מודים לא' קליימן שהביא תבליט זה לידיעתנו ושיתף עימו הפניות ותצלומים של התבליט מתל אל-פאחרייה מיד לאחר הפרסום הראשוני של התבליט ממוצא בתקשורת בסיום עונת 2021.

הפוליטיות שהתפתחו בתקופה זו בצפון הלבנט. הסגנון הסכמתי של התבליט ממוצא – אתר בשולי הפריפריה התרבותית של המזרח הקדום בתקופה זו – ובמידה מועטה יותר גם של התבליט בתל אל-סאליחיה, נבעו אולי מהמרחק של אתרים אלה ממוקדי הייצור והשימוש של התבליטים בצפון הלבנט. יצירה של רכיבי פולחן ואימוץ של מוטיבים סמליים ממסורות הפולחן המוכרות במזרח הקדום, אך בייצור מקומי שאינו עומד בקנה אחד עם רמת הגימור המאפיינת את המקור, אינם יוצאי דופן במוצא. אלה באים לידי ביטוי גם בהיבטים מסוימים של התכנית האדריכלית של מקדש 4601 ובחפצי הפולחן שבו. אי אפשר לשרטט את תפוצת תבליטי האבן מטיפוס זה בדרום הלבנט נוכח מיעוט המקדשים והשתמרותם החלקית (Wightman 2007: 1012), אך יש לשער שייחודו של התבליט ממוצא הוא בעצם השתמרותו וגילוייו, ולא בעצם קיומו, ושהיעדר פריטים דומים במרחב נובע מכך שמקדשים בני התקופה לא זוהו או נחשפו. אף שמקורו של המנהג בצפון הלבנט, אפשר לשער שיוצרי התבליט במוצא שאבו השראה מחפצים דומים שהיו במרחב הקרוב יותר, בדרום הלבנט, שאינם מוכרים בשלב זה בממצא הארכיאולוגי ולא מפריטים בני הזמן, דוגמת התבליטים שנחשפו עד כה באתרים הרחוקים מאות קילומטרים צפונה מהמקום.

מסורות פולחניות שבסיסן באידיאולוגיה דתית ארוכת שנים במזרח הקדום מתבטאות לא רק בטיפוס החפץ ובהיצג שעליו, אלא גם בשבירתו ובהטמנתו בליבת קיר מקדש 4601. שבירה של חפצי פולחן והטמנתם במתחם הפולחן כחלק מפעולה טקסטית וכביטוי של יראת כבוד מבוססת על תפיסה שלפיה קדושתו של מקום או חפץ פולחן (או כזה ששימש בפעילות פולחנית) נשמרים גם לאחר שהפסיקו לשמש. תפיסה זו מוכרת במזרח הקדום כבר מהתקופה הניאוליטית ושכיחה בתקופות הברונזה והברזל. מנהג זה אינו מאפיין רק חפצים, אלא גם קדושה מתמשכת של מקומות ומבנים, המשתקפת בשיפוץ ובנייה חוזרים ונשנים של מקדשים לאורך מאות ואלפי שנים באותו המקום (Mierse 2012), דוגמת מקדשי האלף ה' בפסה'י בתל חצור (Zuckerman 2011; 2012), שכמ/תל בלאטה (Stager 2003), תל בית שאן (Mullins 2012: 144-151; 2009: 27-28; Mazar 2006: 34), תל מגידו (Kleiman 2017: 40-42; et al. 2017: 40-42) ופלה/טבקת פחיל (צפון ירדן) (Bourke 2012; Kamlah 2012); בשני האחרונים גם בתקופת הברזל א', ובהר גריזים (למועד הקמת המתחם, ראו Arie 2021) ובהר הבית בירושלים עד עצם היום הזה. הקדושה המתמשכת של המקומות מעידה על חשיבותם לקהילות המארחות, בהיותם אתרי זיכרון – מקומות שבהם קהילות הביעו את תפיסתן את העבר והשתמשו בהם כחלק מיצירת זהותן הקולקטיבית (Cosmopoulos 2014).

במהלך חייו הארוכים של מקדש מוצא נערכו בו שינויים מבניים, בדומה למתועד במקדשים אחרים בני-זמנו. בפרק זמן זה הוטמנו כלי פולחן משומשים, פורקו קירות עד מפלס הרצפה, נקבר המבנה הישן ונבנה המבנה החדש, בחלקו באבני הבנייה שפורקו מהמבנה הקודם. במקדשים ארוכי-החיים הללו נוספו חדרי עזר והורחב השטח הבנוי, החצר הסמוכה והמתחם שמסביב למקדש. לצד זאת נשמרה הקדושה בשכפול המיקום של המוקד, לעיתים בשילוב של רכיבים מהמבנה הקודם בחדש, או שניהם. דוגמה לכך מיוצגת בתבליט האבן ממוצא: התבליט ששימש את המקדש הקדום שולב בקירות המקדש שנבנה מחדש, ובכך העביר את קדושתו, ועל כן גם את כוחו, למבנה החדש. יש לשער שפעולה זו לוותה בטקסים פולחניים, שהתמקדו הן בפירוק המקדש הקדום הן בייסוד המקדש החדש (Swenson 2015). השימוש באבני המקדש הקדום לבניית המקדש החדש לא היה רק בשל

הצורך בחומרי גלם, אלא לשם המסרת הקדושה של המקדש הקדום ושינוע כוח האלוהות אל המקדש שהחליף (והמשיך) אותו. אפשר להניח שפעולה זו חיברה באופן מוחשי ורוחני בין שני המקדשים, והיה לה ערך רגשי שחיבר את בני הקהילה שבנו את המקדש לאבותיהם, שבנו את המקדש הקדום וקיימו בו את הפולחן לאלוהיהם. ייתכן שפעולה זו אף נתפסה כפריסת חסות מצד האבות או רתימת כוחם לחיזוק המקדש החדש ולקדושתו. אלה בוודאי האדירו את כוחה של האליטה השלטת, שהמקדש החדש נבנה בחסותה.

סיכום

תבליט האבן ממוצא שייך לטיפוס מוכר מתקופה זו בצפון הלבנט. גילוי מפתיע לנוכח היעדרם של חפצים דומים במרחב. עם זאת, גם המקדשים מתקופת הברזל 2א', ההולכים ונחשפים במוצא, הם אנומליה בקורפוס הארכיאולוגי של התקופה, ולכן אין להתפלל אם חפצי פולחן שחסרו עד כה בדרום הלבנט יתגלו בחפירות בעתיד – במוצא או באתרים אחרים.

ביבליוגרפיה

- Arie E. 2021. Revisiting Mount Gerizim: The Foundation of the Sacred Precinct and the Proto-Ionic Capitals. In Y. Zelinger, O. Peleg-Barkat, J. Uziel and Y. Gadot eds. *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region. Collected Papers 14*. Jerusalem. Pp. 39*–63*.
- Bernett M. and Keel O. 1998. *Mond, Stier und Kult am Stadttor: Die Stele von Betsaida (et-Tell)* (Orbis Biblicus et Orientalis 161). Freiburg–Göttingen.
- Börker-Klähn J. 1982. *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs* (Baghdader Forschungen 4). Mainz.
- Bourke A. 2012. The Six Canaanite Temples of Ṭabaqāt Faḥil: Excavating Pella's 'Fortress' Temple (1994–2009). In J. Kamlah and H. Michéau eds. *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2–1. mill. B.C.E.): Proceedings of a Conference on the Occasion of the 50th Anniversary of the Institute of Biblical Archaeology at the University of Tübingen (28–30 May 2010)* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 41). Wiesbaden. Pp. 159–203.
- Canby J. 1976. The Stelenreihen at Assur, Tell Halaf, and Maṣṣēbôt. *Iraq* 38:113–128.
- Cosmopoulos M.B. 2014. Cult, continuity, and social memory: Mycenaean Eleusis and the transition to the Early Iron Age. *American Journal of Archaeology* 118/3:401–427.
- Edelstein G. and Kislev M. 1981. Mevasseret Yerushalayim: The Ancient Settlement and Its Agricultural Terraces. *Biblical Archaeologist* 44:53–56.
- Gilbert A. 2011. *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance: The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*. Berlin.
- Greenhut Z. and De Groot A. 2009. *Salvage Excavations at Tel Moza: The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations* (IAA Reports 39). Jerusalem.

- Harmansah O. 2007. Upright Stones and Building Narratives: Formation of a Shared Architectural Practice in the Ancient Near East. In J. Cheng and M.H. Feldman eds. *Ancient Near Eastern Art in Context Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*. Leiden. Pp. 69–100.
- Hawkins J.D. 2011. The inscriptions of the Aleppo temple. *Anatolian Studies* 61:35–54.
- Hundley M.B. 2013. *Gods in Dwelling: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East*. Atlanta.
- Kamlah J. 2012. Temples of the Levant – Comparative Aspects. In J. Kamlah and H. Michelau eds. *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2–1. mill. B.C.E.): Proceedings of a Conference on the Occasion of the 50th Anniversary of the Institute of Biblical Archaeology at the University of Tübingen (28–30 May 2010)* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 41). Wiesbaden. Pp. 507–534.
- Kisilevitz S. 2015. The Iron IIA Judahite Temple at Moza. *Tel Aviv* 42:147–164.
- Kisilevitz S. and Lipschits O. 2020. Tel Moza: An Economic and Cultic Center from the Iron Age II (First Temple Period). In H. Khalaily, A. Re'em, J. Vardi and I. Milevski eds. *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century* (New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region, Supplementary Volume). Jerusalem. Pp. 295–312.
- Kleiman A., Cohen M.E., Hall E., Homsher R.S. and Finkelstein I. 2017. Cult Activity at Megiddo in the Iron Age, New Evidence and a Long-Term Perspective. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*. 133(1): 24–52.
- Kohlmeyer K. 2009. The Temple of the Storm God in Aleppo during the Late Bronze and Early Iron Ages. *Near Eastern Archaeology* 72/4:190–202.
- Mazar A. 2006. Beth-Shean from the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period: A Summary. In A. Mazar ed. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996 1: From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*. Jerusalem. Pp. 26–47.
- Mazar A. 2009. Introduction and Overview. In N. Panitz-Cohen and A. Mazar eds. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996 3: The 13th–11th Century BCE Strata in Areas N and S*. Jerusalem. Pp. 1–32.
- Mierse W.E. 2012. *Temples and Sanctuaries from the Early Iron Age Levant: Recovery After Collapse*. Winona Lake.
- Mullins R.A. 2012. The Late Bronze and Iron Age Temples at Beth-Shean. In J. Kamlah ed. *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2.–1. Mill. B.C.E.)* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 41). Wiesbaden. Pp. 127–157.
- Ornan T. 2001. The Bull and Its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art. *Israel Exploration Journal* 51: 1–26.
- Orthman W. 1971. *Untersuchungen Zur Späthethitischen Kunst* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 8). Bonn.
- Oppenheim B.M. von. 2009. *Tell Halaf: A New Culture in Oldest Mesopotamia*. Piscataway.
- Porter J.L. 1885. *Five Years in Damascus: Including an Account of the History, Topography, and Antiquities of that City: with Travels and Researches in Palmyra, Lebanon, and the Hauran* 2. London.
- Stager L.E. 2003. The Shechem Temple Where Abimelech Massacred a Thousand. *Biblical Archaeology Review* 29:26–35.

- Swenson E. 2015. Archaeological Approaches to Sacred Landscape and Rituals of Place Making. In S.D. Brunn ed. *The Changing World Religion Map*. Dordrecht. Pp. 477–502.
- Vardi J., Yegorov, D. and Khalaily, H. 2020. Daily Life at the Final Pre-Pottery Neolithic B Megasite of Motza (Judean Hills) Based on the Material Culture. In H. Khalaily, A. Re'em, J. Vardi and I. Milevski eds. *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century* (New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region, Supplementary Volume). Jerusalem. Pp. 101–130.
- Wightman G.J. 2007. *Sacred Spaces: Religious Architecture in the Ancient World* (Ancient Near Eastern Studies Supplement Series 22). Leuven.
- Wimmer S.J. and Janaydeh K. 2011. Eine Mondgottstele aus eṭ-Ṭurra/Jordanien. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 127:135–141.
- Winter I.J. 1989. North Syrian Ivories and Tell Halaf Reliefs: The Impact of Luxury Goods upon 'Major' Arts. In A. Leonard and B.B. Williams eds. *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*. Chicago. Pp. 321–332.
- Zuckerman S. 2011. Ruin Cult at Iron Age I Hazor. In I. Finkelstein and N. Na'aman eds. *The Fire Signals of Lachish*. Winona Lake. Pp. 387–394.
- Zuckerman S. 2012. The Temples of Canaanite Hazor. In J. Kamlah ed. *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2. –1. Mill. B.C.E.)* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 41). Wiesbaden. Pp. 99–125.

